

Mire jó, és milyen a „jó” fonológia?*

1. Az a hatalmas fejlődés, amelyet a fonológia a XX. század utolsó harmadában, a generatív fonológia megjelenésétől megtett, eredményeivel és hiányhelyeivel váltást érlel. Továbbhaladásának feltétele, hogy újraépítse kapcsolatát a fonetikával, egyáltalán a nyelvi közlés valóságával. (Hitelesen jellemzi a helyzetet egy nyelvész akadémikus még 1994-ben tett kijelentése, miszerint a fonológusnak nem is kell értenie a fonetikához, hogy elvégezze munkáját.) A szakma egyébként becsületes önreflexiója maga is szakadékokat világít be. Ott tartunk, hogy a fonéma fogalmának az agnoszticizmus homályába taszítása után az is kérdé-

* A tanulmány 1. és 3. pontja Szende Tamás, a 2. Szépe György, a 4. Szépe Judit munkája, az 5. pontot pedig együtt fogalmazták. Az utalásokban azért szerepel – szokatlan módon – a szerzők keresztneve, nehogy a két azonos családnevű (egyébként nem rokon) szerző munkássága összekeveredjen.

sessé vált, hogy egyáltalán akár szegmentumokról beszélhetünk-e (vö. PORT–LEARY 2005., SIPTÁR 2006.). Tudományszakunkban ma a kutatás általános tendenciája, hogy az, ha fonológiai célvetésű, funkcionális szemléletű, a fonetika feltárt tényeit inkább illusztrációnak használja, ha pedig a szerző céhbeli fonetikus, tárgyát legfeljebb passzionátus utalásokban kapcsolja hozzá a fonológia funkcionális kérdéseihez. (A szakcikkek címében előszeretettel használt „fonetikai alapú fonológiai” fordulat és ennek több változata jobbára nem egyéb, mint desiderium bonum.) Örömmel jegyezhetjük meg viszont, hogy ebben a környezetben néhol oázisra lelünk. Nálunk legutóbb épp BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS ZOLTÁN tanulmányában (2006.), akik a magyar [v] akkomodációs viselkedésének beszédakusztikai elemzésével közelítenek a /v/ fonológiai rendszerhelyének hiteles megoldásához, mindenesetre óvatosan elkerülve, hogy idevágó konzekvenciát expressis verbis rögzítsenek. Szemléletük és koncepciójuk valóban „hangtani”, a kifejezés egységesítő értelmében.

Egy jelentős magyar festőművész neves svájci művészettörténésszel beszélgetve ezt mondta: ha kimerítve látja egy irányzat vagy egy korszak lehetőségeit, igyekszik mindent újrakezdeni, és azonnal felvesz egy aktot. Célunk hasonló, az, hogy régi–új továbbvezető utak lehetőségére mutassunk rá, a közvetlen valósághűség elvét, emellett a műveleti megközelítés stratégiáját követve.

2. Arra az első kérdésre, hogy miért is foglalkozunk a nyelvnek ezzel a szintjével, tréfásan szólva, az arisztotelészi válasz a következő volna. Azért, hogy segítsük az embereket abban, hogy helyesen és szépen beszéljenek. A nemes cél azonban azt implicálja, hogy meghatározzuk a célba vett emberek körét, nyelvhasználatuk alapul vételével.

A nyelvet használó ember a) egy adott nyelvet beszélő ember (aki egy másik nyelvet is beszélhet); b) nemcsak felnőtt, hanem a kialakulásban levő vagy leépülésben levő nyelvhasználatot gyakorló egyén; c) nemcsak zavarmentesen közöl, hanem nyelvi kommunikációjában tartósan vagy időlegesen zavart is lehet: ebben az esetben nemcsak a leírás–diagnózis, hanem a segítés, a gyógyítás, a terápia is benne van az elemzés feladatai között (l. SZÉPE–VASS-KOVÁCS 1972.); d) nemcsak az írás és a szobakultúra által optimálisnak tekintett változatok használója, hanem a szabadtéri, valamint transzponált változatok használója is; használja emellett e) nemcsak a nyelvi és benne a fonológiai rendszer főalakjait, hanem annak változatait is, beleértve a stilisztikai, érzelmi, „emfatikus” változatait; továbbá f) a szupersztenderdizáltakat: a felolvasott, a színpadon előadott, a szónokként használt, templomi változatokat; g) nemcsak a szándékolt, hanem a laza, a hanyag, elszólásszerű, csendkitöltő stb. verzióit; h) nemcsak az anyanyelvi, hanem az idegen- és kevert nyelvi beszédet; i) nemcsak a beszélt, hanem az énekelt nyelvet; j) nemcsak a próza, hanem a költészet nyelvi változatát is, így a költészet hangzó sajátosságainak jellemző jegyeit; azután k) nemcsak a beszéd, hanem a betűíró írásrendszerek sajátos kódját; l) nemcsak az in vivo, hanem a „displaced”, a rögzített, a távolsági kommunikációban elhangzó beszédnek és megértésének műfaját. (Meglehet, túlzott elvárások. Mint a tudomány igazi kihívásai.)

A fonológiai leíró mechanizmusnak, vagyis annak, milyen elméleti keretben, milyen szabályokkal, milyen elemek igénybevételével történik mindez, az is feladata, hogy a fenti, nyelven kívüli, a reális életben létező feladatokat is kiszolgálja. Lehetnek persze tudományelméleti céljai is, de akkor szüksége van valamilyen átkötő mechanizmusra, amely az alkalmazást/felhasználást lehetővé teszi. Ha nem törekszünk ilyesmire, akkor megvan annak a lehetősége, hogy valamennyi alkalmazás külön-külön (a nyelvészet és más területek történetének szinte véletlenszerűen kiválasztott elemeire alapozó) párhuzamos, pseudohangtánt építsen ki.

Mindezek fényében kézenfekvő, hogy két – egyébként azonos értékű – fonológiai rendszer közül azt tekintjük használhatóbbnak, amely minél több alkalmazás számára szol-

gálhat kiindulási alapul. Nota bene, ez modellálja egy kicsit megismerésünk egységét is. Az egység pedig nem elvont maxima, hanem a nyelvvel élő ember természetes adottsága. Nem egymástól elszakadt, különálló fonológiai rendszerek, elemek és szabályok léteznek, hanem az ember létezik az ő változatos körülményeivel, amelyeknek meg kell felelnie – egy többé-kevésbé egységes alap- vagy keretrendszerrel. Lássuk az egység problémáját most a tudományos megközelítés szokásos gyakorlatában. A felülnézeti kép nagyon hasonló összegző megfogalmazást indokol.

3. Nemcsak a fonológiai rendszer leírásának céljai és választott elméleti keretei, hanem a fonológiai rendszernek a nyelvhasználatban éppen megjelenő „változatai” összességükben szintén nehezen átlátható sokszínűséget mutatnak. A „változatoknak” ez az abundanciája pedig sajátos, egyszerre elméleti és módszertani kérdést vet föl. Az anyanyelvi közlők képesek rá, sőt szinte kivétel nélkül kényszerítve is vannak arra, hogy a rendszeralkalmazás különböző terepein „másképpen beszéljenek”. Ez azt jelenti, hogy nyelvi kompetenciájuk egyszerre tartalmazza mindazokat az összetevőket, amelyekre ehhez szükségük van. Akkor pedig: egy rendszerről van szó, vagy kisebb-nagyobb egyezéseket felmutató, mégis önmagukban tekintve saját jogon önálló rendszerekről?

A szegmentális fonológiai elemzés a problémát a maga megvilágításában nagyon tárgyalatosan, azaz következetesen a fonetikailag ellenőrzött adatok halmazára utalva tudja csak felmutatni. Illusztrációképpen jól kidolgozott példát választunk, német nyelvterületről.

Kiindulásképpen azt gondolhatjuk, hogy a mindegyik nyelvváltozatot használni képes közlő csakugyan több, különvált rendszerrel dolgozik, amelyek között, vagy amelyek alrendszerei, elemei vagy alternánsai között folyamatosan váltásokat, „(át)kapcsolásokat” (switches) hajt végre. Ez az utóbbi felfogás kap teret a DRESSLER–WODAK (1982.) naturális fonológiai keretben és terminológiával írt, részletekbe menő tanulmányában, amely a bécsi német, a „standard osztrák” és távolabbról az irodalmi német alrendszereinek viszonyát tárgyalja, ezeket egy nyelv alá sorolva. A szerzők – alapfelfogásuknak megfelelően – a fonemikus alapformákra (underlying forms/inputs) vonatkozólag eltérő mintákat tesznek fel. Így a bécsi német (/iç/) [gi:p] fonematikus megfelelőjeként /gi:b/ alakot, szemben a standard osztrák /ge:be/ fonemikus alapalakkal, és úgy ítélik meg, hogy ez az igealak, egyébiránt azonban számos más igei és névszói fő is, más szerkezetű paradigmából kerülnek fonemikus megformálásra. Az eltérő paradigmák pedig más és más nyelvváltozatok szerkezeti egységei (így a /gi:b/ [(i)ch] gebe) a bécsi német szuverén rendszeréé, a /ge:be/ a standard osztráké, a /ge:bə/ a Böhnerdeutsché). Számos meg gondolás arra mutat, hogy ez a feltételezés nem tartható.

Először is azt kell látnunk, hogy az idézett ige esetében a percepcióban lehetségesen létrejövő homonímia (a hangsúllyal feszített magánhangzójú *Gib!* és *gebe* között) – mint minden homonímia – feloldódik. A bécsi német /gi:b/ '[iç] gebe' alakként való azonosítása azonnal: egy frázison belül megtörténik, ha képviselője kiegészül /i: gi:b/ alakra. (Igaz, az azonosalakúság egyértelműsítése némely esetben kitolódhat egészen távoli szövegkörnyezeti határpontig is.) Mint látjuk, a szerzők felfogása egyszerűen kifejezve az, hogy a közlő két nyelvváltozat egy-egy szegmentumát vagy teljes szóalakját felelteti meg egymásnak, majd cserélgeti őket az éppen beszélt, autonóm nyelvváltozat által megkívánt módon. Ezek szerint a beszélő a következőket tenné: a) Egyszerre két nyelvváltozattal dolgozna, az egyiket mintegy ténylegesen gyakorolva az éppen választott szociolingvisztikai feltételek szerint, míg a másikat bizonyos szóalakok megformálásához hol forrásként, hol viszonyítási alapként venné igénybe. Ezenkívül b) majd mindegyik szóalak realizációjához egy-egy „átkapcsolást” hajtana végre az esedékes szóalakhoz vagy annak egy részéhez tartozó benemzeti váltásszabály alkalmazása révén. Egyebek mellett az a tény viszont, hogy a közlő beszédprodukciójában képes „tisztán” (értsd: következetesen, tévesztés nélkül) megmaradni

egyetlen nyelvváltozat normája mellett, önmagában is inkább arra mutat, hogy egyetlen rendszert használ. Elvben van tehát más megoldás.

Egy ilyenhez a magyar allegro tapasztalatai azzal szolgálnak kiindulásul, hogy főként a hangsúlytalan helyeken megjelenő lazítási folyamatok (elsősorban a redukció, a törlés és a szekvenciásugorítás) a lazítási szabályok által érintetlenül hagyott helyekkel szemben más hierarchikus rendű realizációt jelölnek ki a szekvencia egyes fonémáinak. Redukcióban mindössze a képzési mozzanatok egy része képviseli a megfelelő fonémát, törlésben pedig a szegmentum csupán jelezve van. Szekvenciásugorításban a realizáció meg éppen egybefüggően homogén ejtési folyamatban jeleníti meg a szekvenciát, illetőleg annak egy részét, egynél több fonémát. A szekvencián belüli helytől és más körülményektől függően ilyenformán a fonémának nem azonos individualitásfokozatú realizációi jelennek meg. A nem azonos individualitásfokú fonémák különbsége realizációs változataik szórásaképpen ragadható meg. Az első, egyszerűen a legmagasabb individualitásfokú egységek artikulációs és akusztikai tekintetben teljesen „önazonosak” (vö. SZENDE 1997.). A németen illusztrálva ez azt jelenti, hogy például az /f/ egyetemesen [f] megfelelőt mutat valamennyi nyelvváltozatban. Vagyis egy maradéktalanul érvényes /f/→[f] megfelelést találunk. A 2-től *n*-edik individualitásfokú egységekre ilyen egyértelmű leképezési formula nem adható. Ha /k/ nyelvváltozatoként eltérően [k] és [k^s] ejtésű, a megfelelés egy 2. individualitásfokozatot tükröz: /k/→[{k; k^s}]. A realizációk variabilitásának növekedésével nő az individualitásfok indexszáma is. A szóvégi /e/ a DRESSLER és WODAK által tárgyalt német nyelvváltozatokra egyetemesen értelmezve 3. individualitásfokozatú lesz: /e/→[{ε; ə; Ø}], és így tovább. Fontos megjegyezni: azt találjuk, hogy a szegmentumok változatai közös, fonetikailag jól definiált összetevőket tartalmaznak. (Ezeket természetesen meg kell találnunk, és fonetikailag egzakt módon kell definiálnunk.) A beszédközlésbeli egyes szekvenciákat ennek megfelelően írhatjuk le. Tehát a reprezentáció a *gebe* igealak bécsi német, standard osztrák és irodalmi német változatainak esetében a következők egyike lesz: g{*i*; *e*}; p{*;* b}{*ε*; ə; Ø}, egy adott szóalakon belül a mindenkor első választás meghatározta módon.

Az első individualitásfokú elemek ejtészváltozatai csekély számúak a 2–*n*. individualitásfokozatú elemekéhez képest. Ezek – ejtési mechanizmusuk, valamint azonosíthatóságuk tekintetében – stabilabbak, mint a változékonnyabb ejtésmechanizmusú, önmagukban kisebb találati pontossággal azonosítható 2–*n*. individualitásfokú egységek. Az előbbieket feszes programozású, az utóbbiak laza vagy lazább programozású helyeknek felelnek meg a szekvenciában. Az azonos individualitásfokú helyeken az egy nyelvváltozathoz tartozó, az adott nyelvváltozatban tehát összetartozó realizációk jelennek meg. Ez az értelmezés valójában azt a redundanciaszabályt jeleníti meg, amely szerint a nyelvváltozatokban az alternánsok közül csak az egyik érvényes. Az összes nyelvváltozatra közösen érvényes fonemikus alapalak tehát az egyes nyelvváltozatokra érvényesítve olyan alapalakra szűkül le, amelyben a szekvencia minden egyes fonemikus helyén egyetlen elem szerepel. Hogy a többváltozós helyekre éppen melyek kerülnek a lehetségesek közül, azt az éppen gyakorolt nyelvváltozatot jellemző, azonosító választási szabály adja meg. Egy ilyen látszólag túláltalánosító rendszerszint meglétét elégségesen igazolja a percepció: a bécsi [gi:p] alakot az irodalmi németet beszélő hallgató automatikusan – a jegyzonosságok és a szemantéma alapján – azonosítja a szó saját használatára szerinti fonológiai alapalakjával.

Mármint az egy nyelv – egy fonológiai kód tézisével kapcsolatosan, mint talán minden tudományos magyarázatot illetően, két, általános jellegű kérdést kell fölvetnünk. A két kérdés nem közvetlenül a leírás belső koherenciájára, hanem annak értékére, illetőleg hitelességére vonatkozik. Amennyiben úgy ítéljük meg, hogy a lehetséges magyarázatok közül mindig az egyszerűbb a jobb, akkor azt látjuk, hogy egyetlen szegmentális fonológiai kód feltevése ökonomikusabb, mint kettőé vagy többé. Több rendszer esetére kimondatlan fel-

tételként el kellene tehát fogadnunk, hogy a közlő és a hallgató rendszerében ugyanaz az elem többször van kódolva. Ez ellentétes közvetlen belátásaink természetével is. Különösen, ha azt látjuk, hogy a nyelvi rendszer elemeinek tárolási módja inkább az ellenkező elvet követi, tehát hogy több, részlegesen azonos egység is (például a variánsok) a maguk szintjén egyetlen tárolási egység tétele (a fonéma) alá kerülnek. Másfelől: egy ezzel ellentétes, egy nyelv – több kód tézise magában foglalja igen nagy számú művelet (főlegesen feltételezett) végrehajtásának szükségességét, amellyel a másik tételnek nem kell számolnia. Belátásunk kiegészül azzal a közvetlen tapasztalattal ezután, hogy a rendszer kötöttebb, ellenállóbb és, másfelől, lazább, változékonyságot megengedő pontjai identitásuk mértéke tekintetében hierarchikusan rendezettek. Abban az értelemben is, hogy vannak elemek és pozíciók, amelyek erkölcsösebben önazonosak, mintegy rendíthetetlen érvényességet tükrözve a rendszer működtetésében is. Ezt az adottságot a tévesztések fonológiája és az afáziakutatás eredményei meggyőzően alátámasztják (l. lejjebb).

Nehezebb választ találni a másik problémára. Csakugyan egyetlen, állományában célszerűen rendezett kóddal dolgozik-e az ember, vagy mégis a kétségtelenül komplikáltabb leírás szerint? Fogódzunk az alábbiak.

1. A nyelvelsajátítás folyamatában a gyermek olyan korlátozott szegmentális fonológiai rendszerrel dolgozik, amelynek feldolgozó (percepció) és produkció (artikuláció) oldala nem fedi egymást teljesen („Nem azt mondtam, hogy csijjáj, hanem azt, hogy csijjáj!” – utasítja vissza felháborodva a gyerek a felnőttek javítását). Az előbbiben már elkülönített elemek az utóbbiban egybeesnek, pl. /l/, /r/ és /j/ realizációja az említett és nagyon sok más esetben egyformán [j]; tehát a gyerekek a beszédképzésben megnyilvánuló, differenciáltabb szegmentális fonológiai rendszere magában foglal egy másikat, amely az előbbi kritikus helyén három egységet tartalmaz. Nem lehet kétségünk, hogy a gyerek egy kódon belül szerepelteti a fonemikus alternációt, már csak azért sem, mert neki nincs semmiféle „második” nyelvváltozata. Így az adott nyelvváltozat teljes szegmentális rendszere is egyetlen kódon belül épül ki. Jelenségmagyarázatunk szempontjából a lényeges konzekvencia ebből az, hogy egy rendszeren belül létezhet, és meg is van, a szegmentális elemek alternációja, rögzített, mindig „önazonos” és variábilis egységekkel.

2. A 'fonéma' ↔ 'elemi beszédesemény' megfelelése eleve olyan, hogy az összefüggés bal oldalán álló elemet az összefüggés jobb oldalán mindig – klasszikus szóhasználattal – szabad vagy kombinatorikus variánsok halmaza fedi le. A beszédtevékenység folyamán a jobb oldalra tehát olyan sorozat íródik be, amelyben szükségképpen eltérő disztribúciós csomópontok vannak. Természetesen akkor is, amikor egyetlen nyelvváltozatot használ a közlő. Ha mármint egyetlen nyelvváltozat „egységes” rendszere ilyen elrendezésű, vagyis szoros és laza programozási helyeket tartalmaz, maga is eltérő, nem identikus individualitásfokozatú egységekből építkezve, és – ami ennek következménye – az egységes rendszer is lehet szegmentális fonológiai szempontból rétegezett, akkor kevesebb okunk van azt föltenni, hogy eltérő nyelvváltozat esetén két rendszer van működésben, mégpedig egyidejűleg, kétszer beírt, azonos elemekkel, mint azt, hogy – per analogiam – egy rendszert használunk eltérő, nem identikus nyelvváltozatokra, bővebben variálódó programozási helyekkel.

3. Egységes ortográfiai rendszer kialakulása előtti, illetve primitív írásmódú mai szövegek helyesírási esetlegességei azt mutatják, hogy nem egyforma az egyes elemek írásmódjának inkonzisztenciája. Ezt felfoghatjuk szintén annak jeleként, hogy egy rendszeren belül vannak stabilabb pontok, nem pedig több rendszernek vannak állandóbban ismétlődő egységei és tulajdonságai.

4. Az egyik feltételezés szerint afáziában az elemeket nem egyszerre, hanem meghatározott sorrendben veszíti el a beteg nyelvi képességeinek beszűkülésével. Ha így van, jobban rögzült, feszebb programozási és esetlegesebb, lazább programozási egységek egy-

idejű meglétéről van szó. Márpedig amennyiben létezik és kimutatható ilyen különbség egy egységes alaprendszer elemei között, olyan, amely egyetemesen irányítja a rendszer állományának szűkülését az elemek kötött sorrend szerinti elvesztésével, akkor ez csak azon a módon lehetséges, ha az elemek nem egyformák ejtési/artikulációs stabilitásuk tekintetében. A kisebb mértékű stabilitás lazább, elnagyolt programozásnak, a nagyobb mértékű pedig szorosabb, nagyobb mélységű programozásnak felel meg. A lazább és a feszeőbb programozású elemek közötti különbség az elemek individualitásfokozatának megfelelő, identitásuk, önazonosságuk mértéke szerinti eltérésüket jelenti.

A fenti, egy problémát feszegető fejtegetés arról győz meg, hogy a fonológiai rendszerleírásnak szilárd fonetikai alapokon kell építenie. Emellett, a „jó” fonológia nemcsak ábrázol, hanem értelmez is. Legfontosabbként pedig: hitelesen kell eljárnia az alkalmazás feladataiban. Akkor is, ha speciális jelenségekről van szó. A parafáziák kezelése kétségtől ezek közé tartozik. Nézzük most e részterület egy problémáját.

4. A fonológiai szinten értelmezhető afáziás beszédjelenségek közül minden afáziatípusban nagy számban fordulnak elő szegmentális parafáziák (NESPOULOUS–LECOURS–JOANETTE 1982., 1983.; NESPOULOUS–JOANETTE–BÉLAND–CAPLAN–LECOURS 1984.; NESPOULOUS–SKA–JOANETTE–LECOURS 1985.) Ezek beszédhang-helyettesítések, amelyek lehetnek egyjegyűek és többjegyűek. Egyjegyű az a helyettesítés, amelyben a helyettesítő és a helyettesített szegmentumok között egyetlen disztinktív jegynyi, többjegyű az, amelyben több disztinktív jegynyi, tehát egy vagy több fonetikailag definiálható különbség van. A lehetséges helyettesítések között megfigyelhető az egyjegyűek választásának erős tendenciája (LECOURS–LHERMITTE–DELOCHE 1973., a magyarra l. SZÉPE JUDIT 2000: 101–4). Ez azt jelenti, hogy a beszédtevékenységben a helyettesítések – az érintett közlésegség szerveződésének, illetőleg a hozzáférésnek, valamint a kompenzáció valamely stratégiájának ellenkező meghatározottságai híján – a helyettesítő és a helyettesített közti különbség minimalizálására törekşenek. E különbség a tényleges fonetikai mozzanatok szempontjából relatív. Hogy mely különbségeket tekintünk egyenértékűen minimálisnak, attól függ, hogy mely különbségek alkotnak kontrasztot az adott nyelv hangrendszerében. Ennek megállapítása az elemzésben viszont elméletfüggő.

A magyar nyelv szegmentumait leíró jegyrendszerek a legtöbb rendszerelem tekintetében megfeleltethetők egymásnak. Így arra vonatkozóan is egyformán alapul szolgálnak, hogy mely különbségek tekintendők egyjegyűeknek. Vannak azonban olyan különbségek, amelyek valamely leírásban egyjegyűnek, egy másikban két- vagy még annál is többjegyűnek minősülnek attól függően, hogy a fonológiaelméleti keret milyen szempontok alapján tekint elemeket azonos osztályba tartozónak. Bármely jegyrendszer megegyezik például abban, hogy /p/ és /b/ között egyetlen jegynyi, zöngésségre vonatkozó különbség van. Ám például /f/ és /s/ között SZÉPE GYÖRGY (1969a) és SZENDE (1976.) rendszere egy, SIPTÁR (1995.) kettő, OLSSON (1992.) pedig három jegynyi különbséget állapít meg, aszerint, hogy /f/-et a szibilánsokkal közös csoportba sorolja-e vagy nem, illetve hogy a képzéshelyet hány jeggyel definiálja. Az /n/ és /d/, illetve /n/ és /l/ különbségeire vonatkozóan SZÉPE GYÖRGY (1969a: 417) rendszerében az előbbi egyjegyű (nazalitásbeli), az utóbbi (legalább) kétjegyű (folyamatosság- és nazalitásbeli) különbség, míg SIPTÁRNÁL (1995: 43) mind /n/ és /l/, mind /n/ és /d/ között két jegynyi (nazalitásbeli – és a többi, tárgyalt elemzésben nem kontrasztívnak tekintett szonoránság osztályozó jegybeli) eltérés van attól függően, hogyan ítélik meg a folyamatosság jegyét, és ennek megfelelően /l/-t plusz vagy mínusz folyamatosnak tekintik.

A különféle jegyrendszerek eltéréseinek lehetséges oka az, hogy elsődlegesen a fonémák fonetikai (elsősorban artikulációs) tulajdonságaira építenek ugyan, de egyúttal fonológiai viselkedésükről is számot kívánnak adni. Miután a fonetikai tulajdonságok és a fonológiai

összefüggések tagolóvonalai nem minden esetben azonosak, a fonémák fonetikai jellemzését fonológiai meghatározottságok rendszerfüggő módon felülírhatják. Ebből is látszik, hogy az egyjegyű különbség, az egyjegyű helyettesítés minősítés bizonyos esetekben teoretikus kérdés, amely a vizsgált jelenség sajátosságai alapján dől el.

Afáziások beszédhang-helyettesítéseinek vizsgálatai (SZÉPE JUDIT 1988., 2001., 2002a, 2002b) azt mutatják, hogy az eltérő magyar fonológiai rendszerek közül SZÉPE GYÖRGY (1969a) alkalmazásával írhatók le és értelmezhetők legszélesebb körben a szegmentális parafáziák fonológiai sajátosságai és az ép rendszerrel való összefüggései. E rendszerleírás ugyanis az egyetlen olyan magyar fonológiai irányzatot képviseli, amely a fonémák megkülönböztető jegyes jellemzésében a beszédhangoknak elsősorban artikulációs, másodsorban pedig a JAKOBSON által kidolgozott akusztikai és percepciósi sajátosságaira épülő jegydefiníciók alapján szerveződik. Ennek következtében a legközvetlenebb kapcsolatot tartja az elsősorban ejtőfiziológiai meghatározottságokkal. Afáziás jelenségek elemzésében az alkalmazott keret kiválasztásakor pedig különösen fontos, hogy az adatok, amelyek az ép fonológiai rendszerre vonatkozó összefüggésekre is utalhatnak, felerősítve tartalmazzák a beszédtevékenység olyan esetlegességeit, amelyekre ép adatközlők esetében nem vagy nem mindig szükséges tekintettel lenni, ezért nagyobb léptékű általánosítások is megengedhetők. Ezen túl SZÉPE GYÖRGY (1969a) a magyar fonológiát elsőként generatív keretben tárgyaló szemlélete és tárgykezelése kapcsolatot teremt a fonológia és a grammatikai modell többi elemzési szintje között, különös tekintettel a morfológiára. Ez a felfogás kézenfekvően lehetővé teszi a beszédhang szintű jelenségek háttérében fonémán túli összefüggések feltevését is.

SZÉPE GYÖRGYNél a fonémák minimális különbségén alapuló készletelrendezés üres rendszerpozíciókat eredményez. A kitöltetlen pozíciók olyan lehetséges elemek helyei két (egymástól artikulációsán két jegyben különböző) fonéma között, amelyek (nem is voltak vagy már) nem tagjai a szinkrón magyar fonémakészletnek (vö. 1969a: 413). Ha abból indulunk ki, hogy a helyettesítés fonémát választ fonéma helyére, akkor – miután nem várunk helyettesítőként olyan elemet, amely nem tagja a szinkrón készletnek – eltekinthetünk az üres rendszerpozícióktól, az általuk képviselt jegykülönbség pedig leírható redundanciaszabállyal.

Például a /p/→[f] helyettesítő megfeleltetés, amelyben a helyettesített és a helyettesítő elem között /ø/ üres rendszerpozíciója képezi a fonetikailag egyjegyű különbséget, tekinthető egyjegyű helyettesítésnek, hiszen a magyarban nem fonéma a bilabiális réshang. Ezért az a – felszíni alak szempontjából megfigyelhető – különbség, hogy két ajakkal vagy ajakkal és fogsorral képezendő-e, a fonémának a készletből való kiválasztása szempontjából érdektelen. /p/ és /f/ különbsége tehát rendszertanilag tekinthető egyjegyűnek, ha a /p/-től egy jegyben különböző réshang labiodentálisaként való megjelenítését az implementáció szabályai közé utalhatjuk. (Bármely redundánsan kétjegyű különbség (pl. /p/ [-érdes] és /f/ [+folyamatos]) egyjegyűnek minősítését a redundanciaszabályok aszimmetriája indokolja.) Ám a parafáziás adatok arra utalnak, hogy az afáziás helyettesítések szempontjából mégsem minden üres rendszerpozíció ugyanolyan releváns. A helyettesítés két, üres pozíción keresztül összekapcsolható fonéma között egyes üres pozíciók fölött ugyanúgy végbemegy, mint bármely (nemcsak rendszertanilag) egyjegyű helyettesítés (pl. /p/→[f]). Más üres pozíciók fölött viszont ritkán, és csak olyan adatközlőknél, akiknél az egyértelműen kétjegyűnek tekinthető helyettesítések sem kivételesek (pl. /l/→[j]). Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy vannak olyan helyettesítések és helyettesítések közti összefüggések, amelyek a fonémarendszer összefüggéseit tükröztetik. Amennyiben egy afáziás közlő adatai csak bármely rendszer által egyöntetűen egyjegyűnek tekinthető helyettesítéseket tartalmaznak, de egyetlen, bármely rendszer által többjegyűnek tekinthetőt sem, akkor a következő lehetőség adódik. Ha adataink tartalmaznak olyan helyettesítést, amelyet az egyes rendszerek eltérően

minősítenének egy-, illetve többjegyűnek, akkor itt a helyettesítő és a helyettesített elem rendszervizonyának kérdésével állunk szemben.

Vizsgáljuk meg egy olyan szegmentumtípusnak, a H-nak a parafáziás jelenségekben való viselkedését, amely eltérő rendszerpozíciót foglal el a különféle magyar szegmentum-készlet-leírásokban. Hasonlítsuk össze, hogy e leírások hogyan tudnak számot adni a parafáziás jelenségekről! Kiindulásként megállapíthatjuk, hogy egyfelől a fonológialemeletek a H-t eltérő jegykijelölésekkel ugyan, de általában a rendszer perifériájára helyezik, számos esetben közvetlen, egyjegyű kapcsolat nélkül a mássalhangzó-készlet többi eleméhez. (Ilyen „lehorgonyzatlanság” egyetlen más elemmel sem fordul elő.) Másfelől viszont a vizsgált afáziás adatok arra utalnak, hogy /h/ – ezúttal már szigorúan a fonémarendszer tagjának értelmében – a helyettesítési folyamatokban kapcsolatot mutat bizonyos mássalhangzókkal. Érdemes ezen a ponton megvizsgálni, hogy melyek ezek az elemek, illetőleg ezek mely tulajdonságai eredményezhetik, hogy /h/ a helyettesítőjükké válhat. Feltehető, hogy az afáziás adatok /h/ jegykijelölésére, illetőleg rendszerbeli helyére vonatkozóan is szolgálhatnak információval.

A /h/ az afáziás beszédben igen stabil. Realizálódik tévesztés nélkül a maga helyén. Emellett betoldódik, (ritkán) törlődik, de soha nem fordul elő helyettesített elemként. Jelölhet protézissel frázishatárt magánhangzó előtt, illetőleg betoldódhat szókezdeten zár- vagy réshangot követő pozícióba. De menjünk tovább! A /h/ jegykijelölése szempontjából ugyanis informatívabbak azok az adatok, amelyekben /h/ valamely szegmentum helyén jelenik meg. Mégpedig, amennyiben /h/ valamely szegmentum helyén megjelenik, akkor az kizárólag szókezdeten történik: /f/ és /s/ és /k/ helyén. Azonos távolság (lehetségesen egyjegyű különbség) tehető fel /h/ és /f/, illetőleg /h/ és /s/ között, ugyanis: a) a vizsgált korpuszban minden más szegmentumra igaz, hogy csak akkor jelenik meg két- vagy többjegyű helyettesítésben, ha egyjegyűben is megjelenik; vagyis ha csak ilyen előfordulások vannak, akkor feltehető, hogy azok egyjegyűek; b) olyan adatközlőnél is előfordul, akinek a többi helyettesítése egyértelműen kizárólag egyjegyű; c) illetőleg (a korpusz egyes, többféle képpen is értelmezhető adatai alapján) az sem zárható ki, hogy /s/ és /f/ távolsága /h/-től eltér: /f/ különbözhet kevesebb jegyben /h/-től, mint /s/, de ebben az esetben /k/ és /h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága. A /k/→[h] helyettesítés értékelése az egy- vagy többjegyűség tekintetében nem egyértelmű. Bár kizárólag olyan adatközlőnél jelenik meg, akinek vannak többjegyű helyettesítései is, ugyanakkor a korpusz többi szegmentumára igaz, hogy többjegyű helyettesítőként csak akkor fordulnak elő, ha egyjegyűben is – /h/ pedig semmiféle egyértelműen többjegyű helyettesítésben nem vesz részt.

Összefoglalva tehát, a vizsgált korpusz adataiból látható, hogy a korpuszban a) /f/ és /s/ távolsága /h/-től azonosnak (lehetségesen egyjegyűnek) értelmezhető, vagy ha eltérnek, akkor /f/–/h/ távolsága kisebb; b) /k/ távolsága /h/-től pedig vagy /f/-fel és /s/-szel azonosnak, vagy annál nagyobbabbnak mutatkozik – ha pedig /f/ és /s/ távolságát /h/-től eltérőnek tesszük fel, akkor /k/–/h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/–/h/ távolsága.

SZÉPE GYÖRGY elméleti keretében /f/ és /s/ képzéshely (kerekség, illetve periferikusság) és érdekesség tekintetében különbözik /h/-től, /k/ pedig képzéshely (hátsóság) és folyamatosság tekintetében, ha eltekintünk a mindhárom viszonyban azonos módon megjelenő /h/ [–felső], /f s k/ [+felső] különbségtől (l. 1969a: 412, 413 és kül. 417). Ami /k/ és /h/ rendszerbeli távolságát illeti, a különféle elméletek eltérhetnek egymástól abból a szempontból, hogy jegykijelöléseikben relevánsnak tekintik-e a magyarban /k/ és /h/ képzéshelyének különbségét (illetőleg a glottális és a veláris /h/ közül melyiket tekintik a másiktól levezethetőnek), továbbá hogy /f/-et [+érdes]-nek tekintik-e, vagy kiválasztják a szibilánsoktól.

A legmarkánsabb a különbség SZÉPE GYÖRGY (1969a) és SIPTÁR (i. m.) nézete között. Míg SIPTÁR /k g h/-t (1995: 44–5) – VAGO (1980.) tanulmányát követve – egyaránt [–elől,

–koronális]–ként jellemzi (ez megfelel a SZÉPE-rendszerben /k g/ [+hátsó, –kerek] jegyeinek), addig SZÉPE GYÖRGY (1969a: 412) /h/-t elkülöníti: mindhárom szegmentumot [+periférikus, –kerek]–ként jellemzi. De míg /k g/ [+hátsó], addig /h/ [–hátsó] értéket kap. Vagyis míg SZÉPE GYÖRGY (1969a) a veláris /k g/-től megkülönbözteti a glottális /h/-t, addig SIPTÁR (1995.) rendszerében nincs ilyen különbség /k g/ és a /h/ között, s a hátsóság közös jegye nyilván /h/ veláris képzésű alapváltozatának feltevésére utal. A többi elméletben az elkülönítés nem ennyire éles. VAGO (1980: 31) ugyan /k g h/-t egyaránt [–elől, –koronális]–nak tekinti (ez a SZÉPE-rendszerben /k g/ [+hátsó, –kerek] jegyekkel való jellemzésének felelt meg), ugyanakkor külön jellemzi őket hátsóság tekintetében, /k g/-t plusz, /h/-t pedig mínusz értékkel. BODNÁR (1991.) /k g h/-t egyaránt [+hátsó]–ként jellemzi, a perifériakusságot viszont /h/ esetében nem specifikálja, szemben /k g/ [+periférikus] jegyértékével. SZENDE (1976: 97–8) pedig mind a hátsóság, mind a perifériakusság jegyét /h/-ra nem, csak /k g/-re specifikálja. SIPTÁR (1995: 48–52) – irreleváns részletektől eltekintő – jegygeometrikus ábrázolásában így /k/ és /h/ egyetlen jegy, a folyamatosság tekintetében tér el egymástól, míg SZÉPE rendszerében a folyamatosság és a hátsóság tekintetében – vagyis az adatokban is kétértelműen viselkedő /k/–/h/ viszonyt a két eltérő elmélet közül az egyik egyjegyű, a másik kétjegyű különbségnek tekinti. Mindebből az adatok kezelésére vonatkozóan az következik, hogy az az elmélet, amelyik jegykijelölésében megkülönbözteti /k/ és /h/ képzéshelyét, egy jeggyel nagyobb távolságot tesz fel a két szegmentum között, mint amelyik nem. (Megjegyzendő, hogy ugyancsak élesen eltérő SIPTÁR (1995: 43) koncepciója abban a tekintetben, hogy a szonoritást, amely osztályozó jegy, disztinktív jegynek tekinti, ezzel különíti el /d/-t /l/-től. SZÉPE, SZENDE és BODNÁR elemzésének azért nincs szüksége osztályozó jegyet önmagában is megkülönböztető értékkel felruházni, mert egyfelől /l/-t [+folyamatos]–nak tekintik, s ezzel elkülönítik a [–folyamatos] /d/-től (míg SIPTÁRNál /l/ is, /d/ is egyaránt [–folyamatos]), másfelől pedig számolnak a mássalhangzóknál a [±felső] jeggyel. Ily módon osztályozó jegy nélkül is elkülönül a – SIPTÁRTól eltérően – egyaránt [–foly]–nak tekintett /d/ és /r/. Ám ez a problémakör már nem érinti következő elemzésünket.)

Bármelyik elmélet akkor tud számot adni a vizsgált afáziás korpuszban megfigyelhető jelenségekről, ha /s/–/f/ távolságát /h/-től kisebbnek vagy azonosnak teszi fel, mint /k/ távolságát /h/-től, illetve ha eltérő /s/–/h/, /f/–/h/ távolság esetén /s/–/h/ távolságát nem tekinti nagyobbnek, mint /k/–/h/ távolságát. Ami /f/ és /s/ távolságát, illetve /h/-től való távolságukat illeti, megállapíthatjuk, hogy egy rendszerben /f/ és /s/ távolságát /h/-től egymástól való távolságuk határozza meg. Ha /f/ és /s/ különbsége egyjegyű, akkor képzési hely (kerekesség vagy perifériakusság) szempontjából különböznek (SZÉPE GYÖRGY, SZENDE, BODNÁR i. m. szerint egyaránt); ha pedig kétjegyű, akkor képzési hely (koronálisság) és érdesség tekintetében (így SIPTÁR és VAGO is). A második megoldás elkülöníti /f/-et a szibilánsok csoportjától, az első nem (a korpuszban /f/–/s/ közti helyettesítés előfordult olyan adatközlőnél, akinek minden egyéb helyettesítése egyjegyű).

A fentieknek megfelelően SIPTÁRNál /f/ csak képzési hely tekintetében, /s/ pedig képzési hely és érdesség tekintetében tér el /h/-től, míg SZÉPE rendszerében – amint azt korábban is láttuk – mind /f/, mind /s/ képzési hely és érdesség szempontjából különbözik /h/-től.

Az adatok és a jegykijelölések összevetése ezzel kapcsolatban a következő problémákat veti fel. SIPTÁR rendszerében /k/ és /h/ távolsága egyjegyű (folyamatosságbeli), így akkor tud számot adni az afáziás adatokról, ha /s/ és /f/ távolságát /h/-től is egyjegyűnek tekinti: /f/ és /h/ különbségére ez igaz is, de /s/ és /h/ távolsága már kétjegyű (képzési hely és érdesség). Az /f/ és /h/, illetve /s/ és /h/ távolságának eltérését nem tiltják az adatok, de csak abban az esetben, ha együttjár azzal, hogy /s/ és /h/ távolsága nem nagyobb, mint /k/ és /h/ távolsága, SIPTÁR rendszerében viszont nagyobb, hiszen /k/ és /h/ különbsége egyjegyű; továbbá /f/ és /s/ kétjegyű távolsága (képzéshely és érdesség) sem vág egybe az

adatokkal. SZÉPE rendszerében /s/ és /f/ távolsága egyjegyű, és mind /k/–/h/, mind /f/–/h/, mind /s/–/h/ távolsága azonos (bár kétjegyű), ami az adatok egy lehetséges értelmezését kínálja. Ez a jegykijelölés sem oldja meg azonban annak a jelenségnek az értelmezését, hogy az /f s h/ egymás helyén való sajátos előfordulása alapján e három szegmentumnak inkább egy-, mint többjegyű különbsége valószínűsíthető, továbbá hogy feltehető a rendszerben elfoglalt pozíciójuk szimmetriája, amelyet akusztikai sajátosságaik is indokolnak.

Kézenfekvőnek látszik a megoldás, ha ugyanolyan párhuzamos viszonyt teszünk fel /k/ és /h/, mint /p/ és /f/, továbbá /t/ és /s/ között, ami egy /p t k/ zárhang-alrendszert és egy /f s h/ réshang-alrendszert alkot. Ez akkor lehetséges, ha a rendszerben minden obstruens réshang a folyamatosságnak (és redundánsan az érdességnek) az értékében tér el a tőle legkisebb távolságra lévő zárhangtól. Ez /p/ és /f/, illetve /t/ és /s/ között adott, /k/ és /h/ esetében pedig úgy oldható meg, ha /h/-t csak zöngésség, folyamatosság és periferikusság tekintetében specifikáljuk. Ebben az esetben /h/ hátsósága meg fog egyezni /k/-ével (vagyis a SIPTÁR-rendszerhez hasonlóan /h/ alapváltozata veláris lesz), tőle csak a folyamatosság jegyérték fogja megkülönböztetni; /f/-től kerekességben, /s/-től pedig periferikusságban fog eltérni. Noha ez az értelmezés nemcsak /f s h/ együttállását és szimmetriáját teszi fel, hanem /k/ és /h/ távolságát is egyjegyűvé teszi, a megoldással a következő a probléma. A /h/-t [+érdes]-nek kellene tekinteni, ami az adatokkal nem összeegyeztethető alakítja át a rendszerben a /h/-n kívüli [+érdes] szegmentumok elrendeződését.

A rendszerben [+folyamatos, +érdes] jellemzést kapnak a szibilánsok és az /f/. Az afáziás adatok azt mutatják, hogy az /f/-nek és a szibilánsok nagy részének eltérő természetű helyettesítési lehetőségeik vannak. Az /f/ sokkal erősebb együttállást mutat az /s/-szel, mint a többi szibilánssal. Az /s/ más természetű folyamatai viszont párhuzamba állíthatók a többi szibiláns folyamataival is. Vagyis /s/-nek egyszerre kellene megtartania együttállását a szibiláns csoporttal és részét képeznie az /f s h/ csoportnak. Két megoldás kínálkozik: a) Le-szűkítjük a [+érdes] tulajdonságot /f s h/-ra. Ekkor azonban /s/ minden esetben két jegyben különbözne attól a szibilánstól, amelytől eddig egy jegyben különbözött: érdesség és még egy jegy tekintetében. Ez megszüntetné az adatokkal nagyon is alátámasztott /s/–/ʃ/ egyjegyű különbséget, illetőleg felborítaná az /s/–/ts/, valamint az /ʃ/–/tʃ/ párhuzamos viszonyokat. b) Mind az /f s h/ csoport, mind az /s/-en kívüli szibilánsok [+érdes] jellemzést kapnak. Ekkor az /f s h/ csoport elkülönülése lesz sokkal kevésbé markáns, mint amennyire az adatok mutatják. Ráadásul egyáltalán nem világos, hogy míg /f s h/ összetartozása akusztikailag indokolható, milyen alapon lehetne feltenni /h/ együttállását /ts/-vel, /ʃ/-sel, /tʃ/-vel.

Egy másik megoldás /h/ továbbra is [–érdes]-nek való tekintése. Ekkor ugyanis /k/-től egyetlen jegynyi távolságra kerül (folyamatosság tekintetében), ahogy SIPTÁR (1995: 43) látja, viszont /s/-től és /f/-től való távolsága kétjegyűre nő, ami az adatokból leszűrt két kiindulással is összeférhetetlen. Nevezetesen azzal, hogy: a) /k/ és /h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága; b) ha /f/ és /s/ nem azonos számú jegyben különbözik /h/-től, akkor /f/-nek kell kevesebb jegyben különböznie. Ha ez utóbbit menteni próbáljuk /f/ [–érdes]-ként való jellemzésével, akkor pedig /f/ és /s/ távolsága válik az adatok ellenében kétjegyűvé.

Egy harmadik próbálkozás lehet, hogy a periferikusságot egyáltalán nem tekintjük /h/ releváns jegyének, hanem [–érdes, +folyamatos, –zöngés]-ként jellemezzük. Itt az okoz problémát, hogy [+érdes] jegyű kontrasztja kettő is lesz, /f/ meg /s/, tehát valamelyikről meg kell mondani, hogy még egy jegyben eltér /h/-től: /f/-ről, hogy [+kerek], ami nem kielégítő megkülönböztetés, hiszen /h/-t épp most fosztottuk meg a periferikusság dimenziójától. Ráadásul, ellenkezően az adatokból való kiindulással, /f/ egy jeggyel távolabb kerül /h/-től, mint /s/.

Mindezeknek a problémáknak a figyelembevételével /p/–/f/ és /t/–/s/ viszonyát a SZÉPE-rendszernek megfelelően szükségesnek bizonyul megkülönböztetni a /k/–/h/ vi-

szonytól, vagyis /h/-t nem tekinteni [+érdes]-nek. (Mindenesetre /h/-nak [–érdes]-ként való értékelését egy fonetikai mellékvágányon futó érvelés talán megerősítheti. Míg [f] és [s] környezetfüggő zöngésülésekor az akusztikai képletben megmaradnak a zörejjösszetevők, [fi] realizációban nem, vagy csak nagyon redukált formában, és inkább csak akkor, ha V_1 V_2 környezetben $V_1 = V_2$, pl. *aha, mehet* (vö. még GÓSY 2005., valamint KASSAI 2005.). Sőt alkalmasint ki is eshet, mind történetileg, mind mai allegro alakokban.) Ezzel ugyan még nem válik /f s h/ a rendszerben /p t k/-val párhuzamos alrendszerre, és ebből a szempontból továbbra is aszimmetrikus marad a rendszer. Viszont azonos (kétjegyű) a távolság /h/ és a többi olyan szegmentum között, amelynek a helyén /h/ előfordulhat. Ez pedig az adatoknak egy lehetséges értelmezése, hiszen /k/ és /h/ távolsága nem kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága, illetőleg /f/–/h/ és /s/–/h/ távolsága megegyezik.

Egy speciális terület, az afázias hanghelyettesítések elemzését érintő mérlegelés a SZÉPE GYÖRGY nevéhez fűződő szisztéma deskriptív erejét hozza ki győztesnek. Úgy tűnik, azért, mert ez a rendszer a legkövetkezetesebben fonetikai megalapozású. Maga a szerző is így gondolta annak idején: azért próbálta kiterjeszteni ezt a fonológiai keretet a logopédiára (GORDOSNÉ – V. KOVÁCS – SZÉPE GYÖRGY 1971.), a grafematikára (SZÉPE GYÖRGY 1974.) és a verstanra is (SZÉPE GYÖRGY 1969b).

5. Összegezve, három maximát szándékoztunk rögzíteni, illetve illusztrálni: a) Egy természetes nyelv fonológiai leírása minél teljesebben terjedjen ki a nyelv változatainak és használati regisztereinek tartományára. – b) A leírás történéjk az egységes kód elvének tartásával műveleti alapon, vagyis a fonológia működésmechanizmusának feltárásával. – c) A leírás tételei független evidenciákban, azaz a nyelvhasználati tények szigorúan fonetikai alapú igazolásával kapjanak hitelesítést.

Ezeket az elveket, általános formájukban, voltaképpen régről ismerjük. A jelenkor fonológiája azonban mintha nem tudna vagy nem akarna bánni velük. Elakadásának, ha arról van szó, ez a forrása.

Hivatkozott irodalom

- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2006. A fonetikai célpontok összeférhetetlenségéről: a magyar V fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006: 389–97.
- BENKŐ LORÁND – SZÉPE GYÖRGY szerk. 1971. Nyelvészet és gyakorlat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BODNÁR ILDIKÓ 1991. Rendszeregység és elrendeződés a fonémaállományban. Kandidátusi értekezés. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- DRESSLER, WOLFGANG U. – WODAK, RUTH 1982. Sociophonological methods in the study of sociolinguistic variation in Viennese German. *Language in Society* 9: 339–70.
- GORDOSNÉ KOVÁCS ANNA – V. KOVÁCS EMŐKE – SZÉPE GYÖRGY 1971. Logopédia, kommunikáció és nyelvészet. In: BENKŐ–SZÉPE szerk. 1971: 41–52.
- GÓSY MÁRIA 2005. A /h/ zöngésedése két magánhangzó között. In: GÓSY szerk. 2005: 5–20.
- GÓSY MÁRIA szerk. 2005. Beszédkutatás 2005. MTA Nyelvtudományi Intézet, Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Bp.
- HIRSCHBERG JENŐ – SZÉPE GYÖRGY – VASS-KOVÁCS EMŐKE szerk. 1972. Papers in interdisciplinary speech research. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HUNYADI LÁSZLÓ szerk. 2002. Kísérleti Fonetika és Laboratóriumi Fonológia. Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006. KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KASSAI ILONA 2005. Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

- LECOURS, ANDRE ROCH – LHERMITTE, FRANCOIS – DELOCHE, GERARD 1973. Paraphasias phonémiques. Description et simulation sur ordinateur. Institut de Recherche d'Informatique et d'Automatique, Rocquencourt. Colloques IRIA–Informatique Médicale 2: 311–50.
- MESSERLI, PIERRE – LAVOREL, PIERRE – NESPOULOUS, JEAN-LUC szerk. 1983. Neuropsychologie de l'expression orale. CNRS, Paris.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – LECOURS, ANDRE ROCH – JOANETTE, YVES 1982. Stabilité et instabilité des déviations phonétiques et/ou phonémiques des aphasiques. Insuffisance d'un modèle statique d'analyse. *La Linguistique* 18: 85–96.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – LECOURS, ANDRE ROCH – JOANETTE, YVES 1983. La dichotomie „phonétique–phonémique” a-t-elle une valeur nosologique? In: MESSERLI–LAVOREL–NESPOULOUS szerk. 1983: 71–91.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – JOANETTE, YVES – BELAND, RENEE – CAPLAN, DAVID – LECOURS, ANDRE ROCH 1984. Phonologic disturbances in aphasia: Is there a „markedness effect” in aphasic phonemic errors? In: ROSE szerk. 1984: 203–14.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – SKA, BERNADETTE – JOANETTE, YVES – LECOURS, ANDRE ROCH 1985. The taxonomy of phonetic/phonemic disturbances in aphasia. *Academy of Aphasia*, Pittsburg.
- OLSSON, MAGNUS 1992. Hungarian phonology and morphology. *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 26. Lund University Press, Lund.
- PORT, ROBERT F. – LEARY, ADAM P. 2005. Against formal phonology. *Language* 81: 926–64.
- ROSE, F. CLIFFORD szerk. 1984. *Advances in Neurology* 42. *Progress in Aphasiology*. Raven Press, New York.
- SIPTÁR PÉTER 1995. A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SIPTÁR PÉTER 2006. A fonéma tündöklése és... *Magyar Nyelv* 407–20.
- SZENDE TAMÁS 1976. A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZENDE TAMÁS 1997. Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SZÉPE GYÖRGY 1969a. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–466.
- SZÉPE GYÖRGY 1969b. Nyelvészeti megjegyzések Arany Jánosnak 'Valami az asszonánról' című tanulmányáról. *Magyar Nyelvőr* 93: 1–31.
- SZÉPE GYÖRGY 1974. A magyar betűállomány fonológiai rendszerének elemzéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10: 153–79.
- SZÉPE GYÖRGY – VASS-KOVÁCS EMŐKE 1972. Linguistic structure – speech structure. In: HIRSCHBERG–SZÉPE–VASS-KOVÁCS szerk. 1972: 269–71.
- SZÉPE JUDIT 1988. A phonological investigation of Hungarian-speaking aphasics: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 4: 179–94. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SZÉPE JUDIT 2000. Fonémikus parafrázisok magyar anyanyelvű afázisok közlésfolyamataiban. *A Magyar Nyelvészeti Tanszék Kiadványai* 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- SZÉPE JUDIT 2001. Hangtévészteszések szabályosságai afáziában (Szegegmentumválasztó műveletek magyar anyanyelvű afázisok parafrázisaiban). *Magyar Nyelv* 97: 333–8.
- SZÉPE JUDIT 2002a. Szegegmentális hangtani egységek jegyösszetétele és afázisok hanghelyettesítései (Rendszerjellemzők és választási tendenciák). *Magyar Nyelv* 98: 305–13.
- SZÉPE JUDIT 2002b. Tagolási vonalak a magyar szegegmentumállományban (A parafrázisok független evidenciái). In: HUNYADI szerk. 2002: 111–25.
- VAGO, ROBERT M. 1980. The sound pattern of Hungarian. Georgetown University Press, Washington.

How can today’s phonology be made more reality-oriented?

The present paper seeks to define the way one should proceed in order to make headway in phonological theory and phonological research. The main direction of potential progress is seen in turning the various approaches of that discipline more “reality-oriented”, primarily by restoring its close connection with phonetics. – Three maxims are presented and their enforcement illustrated. 1. The phonological description of a natural language should possibly encompass all varieties and registers of use of that language and, furthermore, should arrive at generalisations across the partial descriptions thus obtained. – 2. Description should stick to the principle of a unified code and be carried out on a procedural basis, that is, by exploring the mechanisms of operation of the phonological system. It should be formulated such that both its principled point of departure and its practical output be a non-homogeneous but common-ground phonological code of the given language (as is fully the case in Hungarian). – 3. The items of description should be confirmed by independent evidence, that is, by a strictly phonetically-based confirmation of the facts of language use. Sources of data for that confirmation may include not-quite-normative areas of language use, such as child language, slips of the tongue or linguistic deviations as in aphasia. (The present paper discusses some aspects of the last-mentioned area.)

GYÖRGY SZÉPE – TAMÁS SZENDE – JUDIT SZÉPE